

KÖNYVSZEMLE

Millenarianism and Messianism in Early Modern European Culture, Volume IV, Continental Millenarians: Protestants, Catholics, Heretics, eds. John Christian Laursen, Richard H. Popkin, Dordrecht–Boston–London, 2001, Kluwer Academic Publishers (International Archives of the History of Ideas, 176).¹

A 16–17. századi Erdélyben utat törő profetikus és chilizta, vagy más néven millenarista váradalmakkal foglalkozó tanulmányok – foglalkozzanak akár a szombatosok és unitáriusok¹ vagy a Gyulafehérváron tevékenykedő herborni tudósok millenarizmusával,²

illetve Jan Amos Comenius tevékenységével és az általa közvetített próféciákkal³ – elengedhetetlen hivatkozási alapját képezi az alábbiakban ismertetésre kerülő tanulmánykötet, amely 2001-ben a *Millenarianism and Messianism in Early Modern European Culture* című sorozat negyedik darabjaként jelent meg és a kora újkori zsidó messianizmust (I.), a katolikus millenarizmust (II.) és a tudomány, a politikai gondolkodás, illetve az angol-amerikai mindennapi élet chilizta kontextusait (III.) tárgyaló gyűjtemények sorába illeszkedik.

A kötet teljesebb bemutatását – a hazai kutatás által hasznosított eredményeken túl – indokolja, hogy a kö-

¹ A recenzió az OTKA 116234. számú (Spiritualista irodalom a kora-újkori Erdélyben) kutatási pályázatának támogatásával készült.

¹ ÚJLAKI-NAGY Réka, *A szombatosok chilizmusa*, Erdélyi Múzeum, 2011/2, 15–22; BALÁZS Mihály, *Antitrinitarizmus és millenarizmus Erdélyben = Uő, Hitújítás és egyházalapítás között. Tanulmányok az erdélyi unitarizmus 16–17. századi történetéről*, Kolozsvár, 2016, Magyar Unitárius Egyház (A Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának Kiadványai, 8), 281–305.

² VISKOLCZ Noémi, *Reformációs könyvek: Tervek az evangélikus egyház megújítására*, Budapest, 2006, Universitas Kiadó–Országos Széchényi Könyvtár (Res Libraria I.); SZENTPÉTERI Márton, *Egyetemes tudomány Erdélyben: Johann Heinrich Alsted és a herborni hagyomány*, Budapest, 2008, Universitas Kiadó (Irodalomtudomány és Kritika, 1); LÁSZLÓ Anikó, *Apokaliptikus államelmélet és világszemlélet a XVII. szá-*

zadban, PhD-értekezés, Pázmány Péter Katolikus Egyetem BTK, Történelemtudományi Doktori Iskola, Eszmetörténeti Műhely, Budapest, 2015.

³ VERES Magdolna, *Profetikus beszéd-mód. Német jelenéssorozat és 1660 körüli magyar újraértelmezései*, PhD-értekezés, Szegedi Tudományegyetem, BTK, Irodalomtudományi Doktori Iskola, Szeged, 2014.

zölt tanulmányok alapvetően árnyalták és változtatták meg a kora újkori millenarizmusról alkotott elképzeléseinket. Az egymással is párbeszédben álló tanulmányok ugyanis rámutatnak, hogy a millenarizmus egy egész Európán átívelő eszmerendszer, amely a képviselőik szerteágazó intellektuális kapcsolathálója épül. A munkák emellett jól érzékeltetik a Krisztus ezeréves földi királyságára vonatkozó elképzelések sokféleségét. A tanulmánykötet további erénye, hogy az írássok tematikája több esetben folytatólagosan kapcsolódik az 1988-ban megjelent *Pietismus und Neuzeit* 17. századi németországi és angliai chiliizmussal foglalkozó 14. kötetéhez⁴, így több helyen árnyalják és tovább építik az abban közölt eredményeket. Ennélfogva egyes tanulmányok bemutatásakor a teljesebb kép érdekében célszerű utalnunk a kutatási előzményekre is.

Susanna Åkerman *The Rosicrucians and the Great Conjunctions* című tanulmánya az 1614-es kasseli rózsakeresztes kiáltványok (*Fama Fraternitatis Rosae Crucis* és *Confessio Fraternitatis Rosae Crucis*) váradalmait: a tudományok és művészetek megújulását elhozó új korszak kezdetét és azok

csillagászati jelenségekkel való kapcsolatát vizsgálja. Eszerint a paracelzista próféciaikat is felvonultató kasseli kiadványban és más rózsakeresztes munkákban is nagy szerepet kapnak a csillagállások a chiliazta szimbólumok értelmezésében. Ebben a tekintetben a rózsakeresztesek főként Johannes Kepler és a paracelzista Helisaeus Roeslin munkáira támaszkodtak. Az 1609–1610-ben Johann Valentin Andreae körében megfogalmazott kiáltvány szerzője Åkerman szerint ismeretlen, mivel Johann Andreae további munkáiban élesen elhatárolódik a rózsakeresztes és apokaliptikus írótól. A munka forrásai közé sorolható azonban Simon Studion *Naometria...* című (1592, 1604) műve, amely az új korszak kezdetét a szimbólumok számításai, a zodiákus hagyomány és Joachim de Fiore megfontolásai alapján 1600 utánra tette, míg Krisztus eljövételét 1623-ra várta, és nagy jelentőséget tulajdonított az 1572-es szupernóvának is. Åkerman szerint a számba vehető források alapján Christian Rosenkreutz legendája a paracelzista hagyomány, a csillagászati spekulációk és a próféciaik csúcspontjaként született meg.

A kötet hazai kutatásban legtöbbször idézett tanulmánya Howard Hotson *Arianism and Millenarianism: The Link Between Two Heresies From Servetus to Socinus* című munkája, amely úgy tárja fel a korai antitrinitarizmus millenarista elemeit, hogy figyelembe veszi az erdélyi és a lengyel

⁴ *Pietismus und Neuzeit, Ein Jahrbuch zur Geschichte des neueren Protestantismus, Band 14: Chiliasmus in Deutschland und England im 17. Jahrhundert*, Hrsg. Martin BRECHT, Johannes WALLMANN et al., Göttingen, 1988, Vandenhoeck & Ruprecht.

unitáriusok egymás közötti, illetve belső teológiai megosztottságát (nonadorantizmus, socinianizmus, szombatosok, anabaptista tendenciák). Hotson az erdélyi elképzelések mellett (Dávid Ferenc, Karádi Pál, Jacobus Palaeologus, Matthias Vehe-Glirius) a chiliaszta és anabaptista eszmékkal átítított rakóvi kivonulást és Grzegorz Pawel munkáit is bemutatja. A dolgozat középpontjában azonban a mérsékeltebb teológiai nézeteket valló, rendkívül szűkszavú sociniánus értelmezések állnak. Fausto Sozzini a nonadorantisták és millenaristák ellen írott cáfolataiban elutasítja Krisztus királyságának materiális megvalósulását. A Jel 20 millenniumra vonatkozó szövegrészeit allegorikusan értelmezi, de konkrét jelentésüket nem határozza meg. Mivel az ezeréves királyságot a jövőbe, a római Babilon bukása utánra helyezi, így elképzelését Hotson spiritualizált millenarizmusként definiálja. Ennek lényege, hogy a millennium a jövőben, a földön valósul meg, amelyben a keresztények uralkodnak és mindenki megismeri a tiszta evangéliumot. Krisztus viszont csak annyiban mondható majd köztünk lévőnek, amennyiben az ő igaz tanát vallja mindenki. Sozzini eszerint Servet *Christianismi restitutio*jában lefektetett allegorikus értelmezéséhez tért vissza, ahol az Antikrisztus 1260 éves uralma, mint a tiszta tanok spirituális hanyatlása Konstantin császártól vagy Szilveszter pápa uralmától számítható. E

spiritualizált millennium pusztán logikai fejlemény: mivel a próféciaák nem teltek be a múltban, az apostoli egyház tisztasága csakis a jövőben állhat helyre. Sozzini álláspontja alapvetően határozta meg a Krisztus királyságáról szóló további sociniánus munkákat (Johannes Crellius, Christoph Ostorodt).

Az apostoli egyház restaurációját és az egyház felvirágzását ígérő spirituális millennium egy másik változatáról ad számot Ernestine van der Wall *Mystical Millenarianism in the Early Modern Dutch Republic* című tanulmánya. A kora újkori Európán átívelő és a chiliaszta váradalmakat a misztikus teológiával egyesítő áramlatot a holland Petrus Serrarius (1600–1669) *Assertion du règne de mille ans* (1657) művén keresztül mutatja be, amely Moises Amyraut chiliasztaellenes *Du règne de mille ans* (1654) című munkájára felel. Serrarius szerint az eljövendő krisztusi birodalomba csakis az nyerhet belépést, aki megtalálja magában Krisztus belső, spirituális királyságát. A millennium váradalmi tehát a belső vallás, a belső birodalom keresésére ösztönöznek.

Az eddigi kutatás és a nemzetközi jelenségek tekintetében is fontos hangsúlyoznunk a misztikus millenarizmus fogalmának bevezetését. Az ugyanis gyűjtőfogalomként is hasznosítható, amelyet jól mutat Bernard S. Capp az említett *Pietismus und Neuzeit* kötetben megjelent *Radical Chiasm in the English Revolution* című tanulmánya.

Capp a van der Wall által bemutatott-hoz hasonló jelenségre hívta fel a figyelmet az 1640–50-es években megjelenő angliai millenarista mozgalmak, a quakerok és a diggerek körében. Elképzelésük szerint Krisztus második eljövetele a hívők lelkében, egyfajta belső megvilágosodásként megy végbe, amely majd képes lesz magával hozni a világ külső átalakulását is.⁵

Van der Wall Serrarius chiliazmusának másik központi elemét a filoszemitizmusban határozza meg. Eszerint mind a keresztények, mind a zsidók a boldog ezer évet elhozó Messiást, vagyis Krisztust várják. A két hagyomány a chiliazmusban kiegészíti egymást. A keresztények zsidók iránti rokonszenve pedig biztosíthatja a zsidók millennium előtti megtérését. A szerző már a *Pietismus und Neuzeit*-ben megjelent *A Precursor of Christ or a Jewish Impostor?* című tanulmányában is igen érzékletesen mutatta be Serrarius rajongó filoszemitizmusát, aki nem csupán lelkes híve volt a mentális betegségben szenvedő, magát a zsidók királyának és Messiásnak tartó Sabbatai Sevi mozgalmának, de Európában Serrarius levelei tájékoztatták a közvéleményt a mozgalomról és az ahhoz kapcsolódó eseményekről is. Serrariust még Sabbatai Sevi iszlámra való áttérése sem tudta kiábrándítani. Ugyan

nem tartotta őt a Krisztussal egyenlő Messiásnak, csupán a zsidók királyának, mégis Sabbatai Seviben látta a zsidók keresztény hitre térítésének legfontosabb eszközét.⁶ Fontos, hogy van der Wall újabb tanulmányában már Serrarius Krisztus birodalmáról alkotott képének forrásait is kijelölte. Eszerint az apostoli egyház visszaállításával eljövő krisztusi ország a földön valósul meg, ám az eltérő állapotú, egyfajta köztes birodalom lesz a földi és az isteni királyság között. Az elképzelés a Serrarius könyvtárában is fellelhető korabeli misztikus és rózsakeresztes írásokból származik. A misztikus millenarizmus jelenségével párhuzamosan a szerző azt is hangsúlyozza, hogy a németalföldi chiliazmus egy Európában szerteágazó jelenség részét képezi, és nem hordoz tipikusan holland elemeket.

Ez utóbbi gondolatra reagál, és a spiritualista elemektől a racionalitás felé való elmozdulást mutatja be Andrew Fix a holland kollegiáns mozgalom két chiliazta gondolkodójának nézetein keresztül *Dutch Millenarianism and the Role of Reason: Daniel de Breen and Joachim Oudaan* című írásában. A schwenkfeldianusokkal és soci-

⁵ Bernard S. CAPP, *Radical Chiliasm in the English Revolution = Pietismus und Neuzeit... i. m.*, 130–131.

⁶ Ernestine G. E. VAN DER WALL, *A Precursor of Christ or a Jewish Impostor? Petrus Serrarius and Jean de Labadie on the Jewish Messianic Movement around Sabbatai Sevi = Pietismus und Neuzeit... i. m.*, 109–124.

niánusokkal is kapcsolatba kerülő De Breen az amszterdami kollégium (1646) alapítójaként 1653-ban írta meg az első kollegiáns chiliaszta munkát (*Van 't Geestelijck Triumpherende Ryck...*, latin fordítása: *De qualitate regnae...*, 1657.), amely nagy hatással volt a mozgalom millenniummal kapcsolatos elképzeléseire. Munkájában Krisztus ezeréves királyságának materiális megvalósulása mellett teret kapnak a spiritualista elemek is. A kollegiáns millenarizmus központi gondolata, hogy a jelenlegi bűnös világból csakis a millennium mentheti meg az embereket. A hanyatló korszak kezdetét Servethez hasonlóan Konstantin idejére teszik. A bűnös birodalmakat De Breen szerint ténylegesen elpusztítja Krisztus, aki először lélekben jön el. Ekkor angyalain és a szenteken (a megtért zsidókon és az igaz keresztényeken) keresztül kormányozza ezeréves országát, amelynek végén fizikailag is megjelenik, és a feltámadással együtt elhozza az ítéletet. A kollegiáns chiliazmus azonban átalakult, amikor az 1660 és 1666 között várt krisztusi birodalom mégsem érkezett el. Az átalakulás mikéntjét mutatja Joachim Oudaan (1628–1692) munkássága, aki 1689-es *Overwegging eeniger grondstelingen door...* című művében a jelen állapotát még sötétebben festi le. A növekvő spirituális hanyatláson túl ugyanis Isten Szentlelkét és prófétáit is megvonta az emberektől, így a vallási igazság megtalálásának egyedül az em-

beri értelem lehet az eszköze. A millenarista alapokból kifejlődő racionalizmus azonban már nem a jövőre, hanem a szekularizálódó jelenre vonatkozik, amely Fix szerint tipikusan holland jelenség.

A tanulmányok következő egységét a próféciák reálpolitikai következményeinek kérdése szervezi. Martin Mulsow az 1651-ben angol nyelven megjelent *Clavis Apocalyptica* keletkezési és kiadási körülményeit járja körül *Who Was the Author of the Clavis Apocalyptica of 1651? Millenarianism and Prophecy between Silesian Mysticism and the Hartlib Circle* című írásában, felhívva a figyelmet a millenaristák európai kapcsolathálózatára. Levéltári adatokkal igazolja, hogy a valódi szerző a Briegben adóbeszedőként tevékenykedő Michael Gühler volt, aki Abraham von Franckenberg és Hans Theodor von Tschesch chiliaszta köréhez tartozott. A munka fontos érintkezési pont volt a sziléziai misztikusok és a Hartlib-kör között, ugyanis annak német nyelvű kéziratát Jan Amos Comenius továbbította Samuel Hartlibnak, aki John Dury-val közösen készítette el az 1651-es angol kiadást, amely még Oliver Cromwellre is hatással volt. Gühler munkája szoroson épített Joseph Mede *Clavis...*-ára, ám jóslatai sokkal konkrétabbak voltak, így a millennium kezdetét 1655-re várta. Az angolon alapuló első német kiadvány azonban csak 1653-ban jelent meg (*Apocalypsis reserata...*). Mulsow sze-

rint az irat a Popkin által vizsgált „harmadik erő” – a szkepticizmus ellenében a tudomány stabilitásához hozzájáruló millenaristák – részét képezi. A „harmadik erő” szerzői azonban eltérően reagáltak a próféciaik alapján létrejövő társadalmi mozgalmakra. Ezt jól illusztrálja a német nyelvű *Clavis...* recepciója, ugyanis a briegi Gerstenmayer lelkész e kiadványtól fellelkesülve szervezte meg felkelését. Mulsow a próféciaik és a politikai elképzelések gyakorlati megvalósulásának határát Comenius és Mikuláš Drabík Rákóczi Györgyre vonatkozó jóslataival, illetve a megfontoltabb Johann Heinrich Bisterfeld nézeteivel szemlélteti. Bisterfeld ugyanis úgy látta, hogy a prófétaknak tekintettel kell lenniük a külső körülményekre. Eszerint a próféciaik csak akkor tekinthetőek igaznak, ha összhangba kerülnek a józan politikai cselekedetekkel.

A váradalmak és a reálpolitika találkozásáról ad képet Richard H. Popkin tanulmánya is *Millenarianism and Nationalism – A Case Study: Isaac la Peyrère* címmel. Condé hercegének titkára, Isaac La Peyrère (1596–1676) Guillaume Postelnek a francia királyról és az új spirituális korszakról alkotott elképzeléseit gondolta tovább. 1643-as *Du Rappel des Juifs* című munkájában részletesen kifejtette, hogy az új francia király miként hozza majd el a millennium korszakát: Először Franciaországba hívja a zsidókat, feloldja az ellenük hozott intézkedéseket, és megalapítja a

zsidó-keresztény egyházat a kettős Messiás-eszme alapján. Eszerint míg Jézus lélekben volt az első Messiás, második Messiásként már fizikálisan, a zsidók által is várt politikai vezetőként érkezik el. Ezután a francia király visszavezeti a zsidókat a szent földre, újjáépíti a templomot, és Krisztussal közösen kormányozzák a világot Jeruzsálemből. Az így eljövő megváltás pedig mindenkire egyetemesen kiterjed. La Peyrère politikai programot is társított elképzeléseivel: mind Oliver Cromwellel, mind a svéd Krisztina királynővel tárgyalásokat folytatott XIV. Lajos uralmának megdöntéséről, amelyben kulcsszerepet játszott Condé hercege, a „kiválasztott új uralkodó”. Cromwell és Condé azonban az első lépés megtételét egymástól várták, így a politikai terveik semmissé váltak. La Peyrère-t pedig nem sokkal később letartóztatták, majd katolizálásra és a pápától való nyilvános bocsánatkérésre kényszerítették. Mindenesetre a svéd Krisztina támogatta La Peyrère munkáit és továbbította azokat a zsidó-keresztény millenarista együttműködés egyik központi alakjának, Menasseh ben Israelnek, aki Peyrère jóslataitól lelkesülten Paul Felgenhauerrel együtt jelentette meg a *Good News for the Jews* című kiadványt. A *Du Rappel...* reálpolitikai hatását szemlélteti, hogy még Napóleon is e próféciaik beteljesedéseként értékelte saját uralkodását és hódításait.

Miként azt Popkin írásának címe is hangsúlyozza, a Peyrère vízióját tár-

gyaló munka csupán esettanulmány. Számos hasonló elképzelésről van ugyanis tudomásunk a *Pietismus und Neuzeit*... több dolgozatában is tárgyalt angol filozemiták és millenaristák köréből, amelyek jól érzékel-
tetik, hogy nem elszigetelt, hanem egész Európán átívelő eszmetörténeti jelenségről van szó. Capp már idézett cikkében több elképzelést is bemutatott az angol forradalom korából, amelyek Cromwell személyét apokaliptikus hősként és új Mózesként azonosították, tevékenységét és politikai programját pedig Krisztus eljövételének előmozdításaként értékelték. Ekként Anglia vette fel az új, második Izrael szerepét. Cromwell fő feladatának pedig a zsidók megtérítését és a római Babilon elpusztítását jelölték ki.⁷ Arthur H. Williamson *Latter Day Judah, Latter Day Israel*... című tanulmányában szintén az angol patriotizmus és a filozemitizmus utolsó időkben való összekapcsolódásáról adott számot, amikor a kiválasztott Anglia fogja a legfontosabb szerepet játszani Krisztus birodalmának eljövételében. A bemutatott szerzők köre az angol, skót és ír irodalmat egyaránt felöleli. Az 1650-es években a filozemita millenarizmus politikai programként is realizálódott. Ekkor Menasseh ben Israel Samuel Hartlib és John Dury támogatásával igyekezett elérni a zsidók visszaenge-

⁷ CAPP, *Radical Chiliasm ... i. m.*, 125–133.

dését Angliába. Mások azonban váradalmaik ellenére hevesen tiltakoztak ez ellen, nehogy a zsidók behívása el-
lentétes sikerrel járjon és az angol keresztények térjenek át zsidó hitre.⁸ Maga Popkin is hasonló adatokat közölt *The End of the Career of a Great 17th Century Millenarian: John Dury* című írásában. A protestáns egyházak egységéért folytatott küldetésével és a kiterjedt nemzetközi kapcsolathálózattal ugyanis Dury tekinthető a legaktívabb politikai millenaristának. Ő maga is a zsidók angliai visszatérését szorgalmazta, ahol – elképzelése szerint – a zsidók látván az angliai protestánsok igaz kereszténységét, maguk is megtérnek. A forradalom után úgy véli, II. Károly a zsidók megtérítésére rendeltetett uralkodó. Erre vonatkozó elképzelését Thomas Thorowgood *Jews in America* című munkájának újabb, 1660-as kiadásához illesztett előszavában fejtette ki.⁹

Visszatérve a Popkin és Laursen által szerkesztett kötethez, az Apokaliptikus szövegének politikai programként való hasznosítására hoz további példát Harry M. Bracken *Pierre Jurieu: The Politics of Prophecy* című munkája.

⁸ Arthur H. WILLIAMSON, *Latter Day Judah, Latter Day Israel: The Millennium, the Jews, and the British Future.* = *Pietismus und Neuzeit*... i. m., 149–165.

⁹ Richard H. POPKIN, *The End of the Career of a Great 17th Century Millenarian: John Dury = Pietismus und Neuzeit*... i. m., 206–209.

Jurieu kétrészes *Jelenések*-kommentárjában (1686–87) a pápaság és az Antikrisztus birodalmának bukását 1700–1715 közé jósolta, míg Krisztus ezeréves földi királyságának kezdetét 1785-re. A munka a hugenották franciaországi helyzetére és a nantes-i ediktum visszavonására reagált. Bracken részletesen tárgyalja Jurieu politikai és vallási gondolkodását, amelyet Pierre Bayle *Dictionnaire...*-ben (1696) megfogalmazott személyes hangnemű kritikájával ellenpontoz, feltárva a politikai, vallási és filozófiai nézeteik között megjelenő törésvonalakat. Jurieu ugyanis mindvégig a katolikusok elleni – akár agresszív ellenállásra is – buzdított, mivel Isten igazságát, ekként a hugenotta vallás ügyét, a morális és állami törvényeknél is előrébb helyezte. Magát prófétának tekintette, és az Ótestamentum alapján a politika és vallás egységét hirdette. *Jelenések*-értelmezésével és millenarizmusával pedig politikai programot fogalmazott meg a hugenották számára. A győzelemhez szükséges protestáns egység akadályát azonban a racionalizmus vallási kérdésekben való érvényesítésében látta. Ezzel szemben Bayle elutasította a társadalmi zavargásokra való buzdítást, különválasztotta a hit és a politika kérdéskörét, és hangsúlyozta a tolerancia és a racionalizmus szerepét a vallás területén, illetve kritizálta, hogy Jurieu nem szentel elég szerepet az Újtestamentumnak és a morális elveknek.

A Bayle-ről felvázolt képet John Christian Laursen tanulmánya (*Bayle's Anti-Millenarianism: The Dangers of Those who Claim to Know the Future*) mélyíti tovább. Átfogó, szemelvényekben gazdag leírást ad a *Dictionnaire...*-ben szereplő millenaristák egyoldalú és elfogult kritikájáról, majd annak okait Bayle vallási és politikai gondolkodásában igyekszik kijelölni. A szerző elfogadja, hogy Bayle vallásos volt, aki a kereszténység igazolását a szkeptikus fideizmusban találta meg. A rajongók elutasítása ebből a szempontból stratégiai jelentőségű lehetett, hiszen maga sem adott racionális magyarázatot hitének alátámasztására. Sokkal jelentősebb azonban a millenarizmus politikai konzekvenciáinak, a háborúknak és a felkeléseknek az elutasítása. Bayle republikánus elvei ugyanis a magisztrátus által fenntartott politikai stabilitást hangsúlyozták, amelybe a papoknak és prófétáknak nem lehet beleszólásuk. Bayle tehát egy higgadt, intézményesült, rajongástól mentes és a politikai rendet nem fenyegető egyházképet idealizált. Laursen szerint a politikai gondolkodás ugyan megjelölhető Bayle chiliazmusellenességének magyarázataként, azonban a *Dictionnaire...*-ben megjelenő fanatikus elutasításnak pszichés okai is voltak.

A kötetet Ulrike Margeritha Gleixner *Pietism, Millenarianism, and the Family Future: The Journal of Beate Hahn-Paulus (1778–1842)* című tanul-

mánya zárja. A területileg eltérő elemeket hordozó német pietizmus württembergi ágáról ad látképet. Ennek főbb mozzanatai, hogy egyházon belüli fejlemény, mentes a szeparatista elemektől, a társadalmi középosztály bázisára épült és központi szerepet kapott benne a millenarizmus, az üdvtörténet és Isten eljövő birodalma. A szerző Beate Hahn-Paulus, a chiliaszta lelkész és órákészítő Philipp Matthäus Hahn lányának naplóját helyezi a vizsgálat középpontjába, amelyben fiai egyetemi tanulmányainak megvalósulásáért és ekként az Isten országának előkészítésében játszott szerepükért aggódik. Mindezt a 18. századi württembergi chiliaszta hagyomány: Johann Albrecht Bengel, Friedrich Christoph Oetinger és Matthäus Hahn munkáinak kontextusában helyezi el. A Valentin Weigel és Jakob Böhme hatása alatt álló polihisztor Oetinger *Die Güldene Zeit* című munkája ugyanis Isten birodalmának előkészítésében kiemelt szerepet szán a tanultaknak, mivel az ő felelősségük az átlagemberek sötétségtől való megmentése. Isten országában minden tudomány – a jog, a történelem és az orvostudomány is – egy fundamentális bölcsességgé olvad össze. Az isteni királyság eljövételén fáradozó kiválasztottak így csakis tanult férfiak lehetnek, a nők szerepe pedig a férjük szellemi munkáiban való segítségre, illetve a fiaik továbbtanulásának ösztönzésére és annak anyagi előteremtésére korlátozódik. Az egyetemes üdvtörté-

neti perspektíva ezáltal a család továbbélésének jövőjében valósul meg. Bengel *Erklärte Offenbarung...*-jában 1836-ra várta a millenniumot, ám a nézeteit népszerűsítő és továbbalakító Matthäus Hahn szerint az ezer év már elkezdődött, bár azt nem mindenki képes felismerni. Ennélfogva bírt különös jelentőséggel Beate számára fiai sorsának és üdvtörténeti szerepének biztosítása.

Az Ulrike Gleixner által bemutatott elképzelések természetesen szorosan kapcsolódnak a 17. századi fejleményekhez, amelyet Martin Brecht *Chiliasmus in Württemberg im 17. Jahrhundert* című, a *Pietismus und Neuzeit* kötetében megjelent tanulmánya mutatott be. Eszerint a tübingeni Tobias Heß (1558–1614) és Christoph Besold (1577–1638) rózsakeresztes eszmékből táplálkozó chiliaszta elképzelései és a matematikus-csillagász Johann Jakob Zimmermann (1642–1693) millenarizmusa szorosan kapcsolódtak a természetfilozófiához. Zimmermann munkáiban a Biblia chiliaszta értelmezése és korának újabb természettudományos ismereteinek (például a kopernikuszi világmép) kapcsolata mellett Jakob Böhme tanainak befolyása is nagy szerepet játszott.¹⁰ A Beate Hahn-Paulus esetében megjelenő, a tudományok és a vára-

¹⁰ Martin BRECHT, *Chiliasmus in Württemberg im 17. Jahrhundert = Pietismus und Neuzeit... i. m.* 25–49.

dalmak összefonódásán alapuló világnézeti-aggódmalt tehát a 17. századi kezdeti fejlemények kiteljesedéseként is értelmezhetjük.

A *Millenarianism and Messianism in Early Modern European Culture* negyedik kötetének fontos érdeme a millenarizmussal kapcsolatos berögződések feloldása. Sikerült ugyanis leszámolnia azzal a nézettel, miszerint a chiliizmus tipikusan angol jelenség lenne, vagy hogy az a társadalmi és politikai fejlődésre minden esetben negatíván hatott. A tanulmányok rámutattak, hogy nem egy elszigetelt eszméről van szó, éppen ellenkezőleg, a chiliizmus hatása széles körben érvényesült, így nagy szerepet játszott a tudományok stabilizálásában és a politikai reformokban is. Ebben a tekintetben van der Wall, Fix, Mulsow és Bracken munkája további adalékokat szolgáltat Popkin „harmadik erőről” szóló kutatásaihoz.¹¹

A kötet egészének leginspiratívabb mozzanata, hogy a millenarizmust nem egy egységes területi vagy eszmetörténeti blokkként kezeli. A rózsakeresztesektől az antitrinitáriusokon és kollegiánsokon keresztül a német misztikusokig és pietistákig látképet

kapunk a chiliizmus egyéni elemeinek sokszínűségéről. Így mindenképpen hangsúlyoznunk kell az olyan átfogóbb fogalmak bevezetését, mint a spirituális és a misztikus millenarizmus, amelyek hatása a hazai szövegvizsgálatokban is érvényesülhet. Eszerint az elemzések esetén már nem szorítkozhatunk kizárólag Krisztus királysága földi megvalósulásának váradalmaira. A fentebb bemutatott, Petrus Serrariusnál, a quakereknél és diggereknél megjelenő Krisztus spirituális királyságára vonatkozó elképzelésekhez hasonló megfontolások meglepő módon igen korán, már az erdélyi antitrinitarizmus kezdeti szakaszában is feltűnnek. Dávid Ferenc 1569-es *Rövid magyarázata* ugyanis Krisztus második eljövételét 1570-re várja és azt az Antikrisztus bukásának előidézőjeként képzei el. Eszerint Krisztus a földön élő emberek szívében, spirituálisan, igaz istenismeretként jelenik meg, megszüntetve a bűn uralmát és a társadalmi-politikai ellentéteket. Ez fogja elősegíteni az igaz tan győzelmét és az Antikrisztus országának összeomlását. Balázs Mihály a *Rövid magyarázat* lehetséges forrásai között Servet *Restitutio Christianismi*, Martin Cellarius *De operibus Dei...*, Sebastian Castellio *De hereticis...* és Celio Secundo Curione *De amplitudine regni Dei* című munká-

¹¹ Richard H. POPKIN, *The Third Force in Seventeenth-Century Thought: Scepticism, Science and Millenarianism* = Uő, *The Third Force in Seventeenth Century Thought*, Leiden, 1992, Brill (Brill's Studies in Intellectual History, 22), 90–119.

it is megnevezi.¹² Talán nem lenne érdektelen nyomon követni e munkák továbbélését az európai 17. századi misztikus millenaristák körében. Természetesen a dávidi elképzelés és Serrarius írásai, illetve quaker és digger

munkák megfontolásai közötti pontos illeszkedési pontok további, részletes vizsgálatokat követelnek. A millenarizmus kutatás mindenesetre hangsúlyos ösztönzést kapott a hazai spiritualista és misztikus tendenciák vizsgálatára.

Túri Tamás

¹² DÁVID Ferenc, *Rövid magyarázat*, s.a.r., jegyz., PÁLFI Márton, Kolozsvár, 1910, Ellenzék Nyomda (Dávid Ferenc Művei, 1), 29–53. BALÁZS Mihály, *Az erdélyi antitrinitarizmus az 1560-as évek végén*, Budapest, 1988, Akadémiai Kiadó (Humanizmus és Reformáció, 14), 147–161.

HALOTTUNK

2017. szeptember 9-én életének 84., özvegségének 8. évében, 44 év lelkeszi szolgálat után elhunyt Lakatos Gyula nyugalmazott lelkész. 1933. április 4-én született Recsenyéden, iskoláit szülőfalujában, a székelykeresztúri gimnáziumban és a Protestáns Teológiai Intézetben végezte. 1956-ban nevezték ki Székelykálba, itt kötött házasságot Komán Mária tanítónővel, két leánygyermekük született. 1964-től nyugdíjba vonulásáig Homoródkarácsonfalván szolgált. 2000-ben nyugdíjba vonult és visszatelepült szülőfalujába. A recsenyédi templomból kísérték utolsó útjára szeptember 12-én. Megírta Homoródkarácsonyfalva és Recsenyéd monográfiáját, imái, tanulmányai az Unitárius Közlönyben és a Keresztény Magvetőben jelentek meg. Temetésen Kelemen Szabolcs szentegyházi lelkész és Bálint Benczédi Ferenc püspök végezte a szószéki szolgálatot. Simó Sándor esperes az egyházkör, Andorkó Attila a helyi egyházközség, Csete Árpád az ULOSZ, míg Benedek Sándor nyugalmazott lelkész az egykori évfolyamtársak nevében búcsúzott.

Pihenése legyen csendes, emléke áldott.